

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Система сучасної вищої освіти України загалом та її педагогічної сфери за останнє століття навряд чи прожила без кардинальних змін понад 10 років поспіль. Останні гучні реформи у цій галузі розпочалися з прийняттям відповідного галузевого закону влітку 2014 р. і тривають нині. Законодавчий акт встановив нові правила гри в освітньому просторі. Він не просто започаткував зближення української вищої школи з європейською чи заклав основи чергової модернізації, а суттєво вплинув на буденне життя творців та носіїв цієї університетської культури. Радянську систему підготовки учителів, інституалізовану у часи революції 1917 – 1921 рр., до кінця 1920-х рр. лихоманило від реформ. Кардинально відмінним було, певне, лише те, що вища школа стала передовою ідеологічною боротьби комуністів спочатку проти непманів, а потім і капіталістів «загниваючого Заходу». Держава заявила про те, що розпочала протистояння за свідомість громадян через культуру та освіту. Внутрішній світ закладів вищої освіти перекроювався відповідно до запитів молоді соціалістичної держави. У життя педінститутів за обов'язок вважали втручатися партійні та радянські керівники. З іншого боку, вища педшкола, страждаючи від такого втручання, відчувала себе кузницею передових ідеологічних кадрів. Життєві установки радянського громадянина шліфувалися саме в її стінах. Працівники педагогічних вишів розуміли свою специфічну функцію – дати суспільству «комуніста по духу своєму». Ця сфера діяльності закладів висвітлювалася у звітах та рекомендаціях партійних органів. Однак білими плямами лишаються питання життя поза ідеологією.

Упродовж останнього десятиліття активного розвитку набула історія повсякдення. Світ людини з її проблемами та здобутками вийшов в авангард наукових досліджень. Вивчаючи повсякдення радянських освітян України кінця 1920-х – початку 1950-х рр., ми доходимо до розуміння певної схожості між сучасними і тогочасними реформами в освітній сфері, повсякденному житті колективів закладів вищої освіти. Зважаючи на це, аналіз досвіду кінця 1920-х – початку 1950-х рр. із реорганізації вищої освіти стане у нагоді під час реалізації сучасної модернізації вищої школи.

Отже, беручи до уваги викладене вище, обрана нами для дослідження проблема має науково-практичне та суспільно-політичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію підготовлено згідно з тематикою наукових досліджень кафедри культурології та методики викладання культурологічних дисциплін Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка «Регіональні виміри повсякденної культури України XVIII-XX століть» та у межах науково-дослідної теми кафедри політекономії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка «Соціальні, економічні і політичні трансформації сучасного суспільства» (номер державної реєстрації 0115U002238).

Об'єкт дослідження – історико-культурологічний вимір становлення та розвитку української радянської системи вищої освіти кінця 1920-х – початку 1950-х рр.

Предмет дослідження – динамічні зміни «вертикального» (республіканський, регіональний, локальний) та «горизонтального» зрізів (побут, харчування, заробітки, ідеали, уподобання тощо) повсякдення колективів вищої педагогічної школи радянської України кінця 1920-х – початку 1950-х рр.

Територіальні межі охоплюють територію України зазначеного періоду з урахуванням численних змін адміністративно-територіальних поділів республіки.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець 1920-х – початок 1950-х рр. Вибір нижньої межі зумовлено укоріненням «Сталінського шляху» розвитку радянського суспільства, що вплинуло на щодення колективів вищої педагогічної школи шляхом залучення їхніх колективів до індустріалізації, колективізації, розкуркулення, соціальних чисток та культурної революції; верхньої – періодом «відлиги», в умовах котрої повсякдення колективів педагогічних вишів зазнало докорінних змін.

Мету і завдання дисертації визначено з урахуванням проблематики та стану її наукового висвітлення. Вона полягає у тому, щоб на основі опрацювання залучених до дисертації історичних джерел, здобутків історіографії, сучасної методології науково-історичного пошуку дослідити повсякдення колективів педінститутів, особливості побуту, поглядів та поведінки колективів педагогічних вишів як окремої соціальної групи наприкінці 1920-х – початку 1950-х рр.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких ***дослідницьких завдань***:

- охарактеризувати стан і рівень наукової розробки теми, проаналізувати репрезентативність і достовірність джерельної бази

дослідження та визначити теоретико-методологічні засади вивчення повсякдення вищої педагогічної школи України означеного періоду;

- узагальнити засадничі характеристики колективів вищої педагогічної школи радянської України;

- проаналізувати особливості формування колективів педагогічних вишів, визначивши мотивацію та процедуру набуття членства у групі та вибуття із неї;

- вивчити простір життєдіяльності освітянських колективів радянської України;

- з'ясувати бюджет робочого часу та наповнення дозвілля студентів та викладачів педвишів країни;

- виявити рівень матеріального забезпечення членів колективів педвишів;

- висвітлити задоволення основних потреб членів освітянських колективів у їжі, одязі, забезпеченні здоров'я;

- зіставити загальнодержавні тенденції у щоденних практиках вищих педагогічних закладів УРСР із регіональними особливостями вишів обласного рівня;

- виокремити особливості життя освітян в екстремальних умовах (Голодомор, війна, окупація тощо);

- запропонувати напрями наступних пошуків із історії повсякдення освітян радянської України.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

вперше:

- вивчено повсякдення колективів української радянської вищої педагогічної школи наприкінці 1920-х – початку 1950-х рр.;

- уведено до наукового обігу значну кількість нових документальних матеріалів (зокрема, більше 1 тис. еґо-документів), пов'язаних зі ставленням освітян вищої педагогічної школи до їхнього повсякдення;

- обґрунтовано необхідність застосування методологічних засад вивчення будення замкненої групи (у нашому випадку – вищої педагогічної школи радянської України) як окремого суспільного організму на основі культурологічного та цивілізаційного підходів;

- описано вплив профільного періодичного видання – газети «Радянська освіта» – на формування, висвітлення та спотворення побуту колективів вишів;

- охарактеризовано конфлікт між світом ідей та реальністю, породжений невідповідністю повсякденного життя колективів вищої педагогічної школи радянської України засадам побудови соціалізму, закріпленим у програмних документах Комуністичної партії;

- реконструйовано упровадження згори ініційованих змін у всіх сферах будення життя освітян, порівняно з їхнім сприйняттям освітянськими колективами, яке залежало не стільки від урядової політики, скільки від суголосності чи дисонансу групової психологічної атмосфери з індивідуальними мотивами поведінки членів інститутських колективів;

- аргументовано, що розгортання життя колективів педагогічних вишів у роки сталінського тоталітаризму нагадувало процес становлення, еволюції та занепаду цивілізацій, демонструючи спільність факторів, принципів та законів розвитку світових культур.

уточнено:

- періодизацію окремих блоків щоденних практик освітян (організація робочого, житлового та інтелектуального простору, робочого часу, політехнізації та аграризації гуманітарної аури вишу тощо);

- регіональну специфіку повсякдення освітян Полтавщини на тлі загальнодержавних перетворень у системі вищої педагогічної освіти;

- специфіку релігійної та політичної опозиційності, визначення складників(псевдо)національної (само)свідомості колективів вищої педшколи;

- аналіз відносин у системі «держава-виш-освітянин» у зв'язку з реформами галузі, що фактично не припинялися упродовж сталінського правління;

- характеристику поведінки колективів педагогічних вишів у небуденних умовах війни та переростання небуденного у повсякденне;

поглиблено:

- потрактування масових настроїв інтелігенції, її реакції на зміни курсу соціально-економічних реформ;

- апробацію семантичного підходу класифікації джерел дослідження з урахуванням методу біхевіористичного аналізу (стимул-реакція);

- застосування біографічного підходу (life-history) до відтворення повсякдення окремої соціальної групи;

- характеристику матеріальних та моральних змін у житті колективів педагогічних інститутів УРСР.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення, висновки і узагальнення, що містяться у праці, суттєво доповнюють і розширюють сучасні знання з історії повсякдення колективів педагогічних вишів радянської України другої половини 1920-х – початку 1950-х рр. Положення і висновки проведеного дослідження

можуть стати у нагоді у підготовці фундаментальних праць, написанні підручників, навчальних посібників із новітньої історії України, розробці спеціальних курсів для студентів-істориків.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації обговорено на засіданнях кафедри історії України та кафедри культурології та методики викладання культурологічних дисциплін ПНПУ імені В. Г. Короленка. Загальну концепцію та результати дослідження апробовано у доповідях і повідомленнях автора на сесіях Полтавського історичного товариства (2017, 2018, 2019), під час роботи III-VIII міжнародних конференцій «Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht» (Мюнхен, 2013-2018), у ході Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю Науковий діалог «Схід-Захід» (м. Бахчисарай, 2013), II та IV Міжнародного конгресу «Етнодизайн: Європейський вектор розвитку і національний контекст» (Полтава, 2013, 2017), на полях III та IV всеукраїнської наукової конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпро, 2013, 2014), упродовж роботи III, VI Всеукраїнської наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби» (Полтава, 2013, 2017), XVIII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасна освіта і наука в Україні: традиції та інновації» (м. Київ, 2014), Всеукраїнської науково-практичної конференції «Постать Тараса Шевченка у світовому й національному культурологічному контексті» (Полтава, 2014), Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурні практики як чинник соціокультурної модернізації сучасного українського суспільства» (Полтава, 2015), Всеукраїнської науково-практичної конференції «Треті Череванівські читання» (Полтава, 2016), IV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Розвиток основних напрямів соціогуманітарних наук: проблеми та перспективи» (м. Кам'янське, 2017), Всеукраїнської науково-практичної конференції «Біографічні документи в освіті: теорія і практика» (Градиськ, 2017), IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Сучасна гуманітаристика: збірник матеріалів» (Переяслав-Хмельницький, 2017), Міжнародної науково-практичної конференції «Неоднозначне минуле. Радянський спадок повз призму модернізації» (Київ, 2017) та ін. Автор отримав свідоцтво про реєстрацію авторського права на науковий твір «In the Grip of Destalinization: Mosaics of Everyday Life of Pedagogical Institutes of the UkrSSR in 1953-1964» (Свідоцтво Міністерства економічного розвитку і торгівлі України № 73066 від 24.07.2017 р.).

Публікації. Основні положення дослідження висвітлено у 45 працях, серед яких 1 індивідуальна монографія; 1 розділ у колективній монографії; 16 статей у фахових виданнях, затверджених МОН України, 9 публікацій у наукових періодичних часописах іноземних держав та України, включених до міжнародних наукометричних баз; 18 тез виступів на конференціях та публікацій апробаційного характеру. Усі публікації є одноосібним доробком автора.

Обсяг і структура дисертації зумовлені метою, завданнями та проблемно-хронологічним принципом дослідження. Робота складається зі вступу, 6 розділів (27 підрозділів), висновків, додатків та списку використаних джерел та літератури (1870 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 630 сторінок, з яких 400 сторінок – основний текст.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Перший розділ «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» складається з трьох підрозділів, у яких досліджено ступінь розробки проблеми, подано характеристику літератури та джерел, описано принципи й методи дослідження.

Перший підрозділ «Стан наукової розробки проблеми» присвячено характеристиці рівня вивчення повсякдення педінститутів радянської України наприкінці 1920-х – на початку 1950-х рр. Ми класифікували доробок істориків за такою *схемою*: узагальнювальні праці з історії вищої школи, із соціально-економічної та культурно-політичної історії СРСР та УРСР; монографії, дисертації, присвячені повсякденню населення країни загалом та освітян зокрема; наукові статті; навчальна література; матеріали «круглих столів», конференцій тощо.

Окрім видового та хронологічного, огляд історіографії здійснений за семантичним підходом. Найвищий – макрорівень – посідають праці з історії та теорії повсякдення¹. Бум теоретичних

---

¹ Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Харків: Курсор, 2008. 120 с., Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. К., 2006. Вип. 15. С. 384–391., Прохоренко О. А. Новий соціум: морально-психологічні трансформації населення УРСР повоєнного періоду // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2009. №15. С.276–284; Лаас Н. Проблеми соціальної історії України другої половини 1940-х – середини 1950-х рр. у дослідженнях українських істориків // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). 2010. №2. С.73–104. тощо.

праць у галузі припав на початок ХХІ століття. Він виявився у появі дисертацій, односібних на колективних монографій. Здобутки у цій сфері представлені оглядами методологічних підходів у межах вузьких тематичних досліджень. Українська історична наука констатувала різноманітність підходів німецької, англійської, італійської, французької і російської шкіл, не виробивши власної стратегії, посилаючись на сучасні тенденції мультидисциплінарності та відходу від єдності методологічних прийомів. Спостерігається перехід історії повсякдення із площини теоретичних студій у царину практичних та навчальних курсів.

Мезорівень історіографічного огляду об'єднує праці, в яких висвітлено будення радянської України кінця 1920-х – початку 1950-х років². Працям цього рівня властиве тлумачення істориками радянської дійсності як «соціальної інженерії» із власними ідеями урбанізації, вирішення гендерного питання, економічними проектами, яка була модернізацією російського імперського спадку з характерним динамізмом та живучістю форм, які й нині наповнюють українське щодення в архітектурі, інфраструктурі та шаблонах поведінки. Відзначено наявність тенденцій до вивчення малого та індивідуального, яке ставало частиною великого та масового. Працям властиве одночасне визнання України та українців як об'єктами радянського впливу, так і суб'єктами модернізаційних змін в УРСР та інших республіках СРСР, наявність як усвідомлення співпричетності до формування радянського у повсякденні, так і намагання позбавитись відповідальності від цього шляхом апеляції до сутності антинародності, жорстокості та централізації тоталітарної держави. Відбулося поповнення історіографії розвідками з дослідження окремих груп (соціальних, професійних, гендерних, релігійних, національних тощо) з акцентом на питаннях внутрішнього протистояння та колективної солідарності, на проблемах соціальних контрактів радянської влади та емансипації згори, на тлумаченні спорту як соціальної інженерії та на формуванні образу щасливої

² Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. 391 с., Кононенко В.В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повосенний період (1945-1953 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Вінниця, 2004. 231 с.; Вронська Т. В. В умовах війни: Життя і побут населення України (1943–1945 рр.). Київ: ІУ НАНУ, 1995. 83 с., Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). Київ, 2003. 249 с. тощо.

радянської родини, на визначення реальних та умовних соціальних ролей тощо.

Мікрорівень наукових праць охоплює ті з них, що за змістом тогожні вивченню історії вищої школи України³. До них зараховуємо передовсім видання до круглих дат вишів, що нагадують гранд-нарлативи з життя великих держав, структурно прив'язані до еволюції форми існування установ та оповідають їхній поступ із обов'язковим акцентом на покращенні якісних та кількісних показників. Повсякденне життя колективів вишів або їхніх структурних елементів у монографіях на пошану ювілеїв відходить на другий план, стаючи лише елементом декору, який додає публіцистичності твору на тлі перерахунків кількості вступників та списків персоналу, успіхів у науковій, виховній та методичній роботі інституції. Наукові розвідки з історії вищої педагогічної освіти в Україні у другій половині 2010-х рр. зазнали чергового піднесення, яке було помітне у 1960-х – 1980-х рр. Сказати нове слово в аналізі системи підготовки учителів, насправді, складно, проте такі пошуки стають частинами ширших досліджень із історії побуту освітян різних регіонів та окремих інститутів. Сфера дослідження поділена між професійними істориками та педагогами. Зауважимо, що останні в основному займаються вивченням різних аспектів підготовки учителів у вишах згідно з профілем спеціальності. Однак сутність методів двох наук, підходів до аналізу джерел та й сама специфіка ставленням до архівних матеріалів, верифікації джерела та відмінність цінності документів у істориків та педагогів занадто різна. Тому часто тексти педагогічного профілю істориками сприймаються доволі категорично і можуть бути запозичені у розвідках з вивчення повсякдення виключно у якості ілюстрацій до організації навчального процесу.

Нанорівень досліджень охоплює праці з повсякдення колективів вищої педагогічної школи. Одні вивчають колективи на основі

---

³ Заплотинська О. О. Навчальні заклади освіти України 50-80-х років ХХ століття: історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». К., 2006. 20 с.; Тарнавська С. В. Вища школа УСРР у 1920-х – на початку 1930-х років: радянська історіографія // Таврійський вісник освіти. 2015. № 4(52). С.275-285.; Год Б. В., Єрмак О. П., Киридон П.В. Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г. Короленка: історія і сучасність. Полтава, 2009. 194 с. та ін.

біографічного підходу, інші – впритул компоненти буденності⁴. Дослідження з урахуванням біографічного підходу пройшли шлях від знакових у поверненні забутих імен у суспільну пам'ять до створення довідників-мартирологів, у яких повсякдення відтворюється опосередковано. В останнє десятиліття помітний стійкий інтерес до вивчення побуту різних груп освітянської інтелігенції: учителів, студентів, науковців. Шляхом накопичення узагальнювальних дисертаційних праць помітним є поступ до регіоналізації таких розвідок. Доробки науковців із вивчення педагогічних колективів України часто стоять на межі історії освіти, історії держави (в освітній політиці), історії політичної думки, апробуючи методики повсякдення лише «окремими дозами».

Ураховуючи напрацювання істориків у вивченні історії повсякдення громадян радянської України кінця 1920-х – початку 1950-х рр., констатуємо, що поки немає спеціального наукового дослідження з історії побуту колективів вищої педагогічної школи. Цим і зумовлене наше звернення до вивчення цієї проблеми.

У розділі 1.2 «Характеристика та класифікація джерельної бази» опрацьовані нами джерела ми класифікували за ступенем опублікованості, типами, видами та родами, за способом кодування інформації, за змістом та походженням тощо.

Відповідно до синтактичного підходу ми розглядали джерела за формою збереження у блоках речових, письмових, зображувальних

---

⁴ Бадер А.В. Політизація спортивного життя студентської молоді УРСР у середині 1950-х – середині 1980-х рр. (на матеріалах Донбасу). Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. К., 2015. Випуск 102. С.420-422; Булакова О. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; Ред.-упоряд. Н.О.Лаас. Київ: Інститут історії України, 2015. С.556-574; Хоменко Н. Колективне дозвілля як спосіб контролю за студентською повсякденністю // Історія повсякденності: теорія та практика: Матер. Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 року [упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С.191–193; Вітранюк О. Становлення педагогічних технікумів у структурі вищої професійної освіти України в 20-х роках ХХ століття: до історіографії питання // Педагогічний дискурс. Випуск 15. 2013. С.120-123; Лаврут О. О. Якість навчальної діяльності учнів шкіл УРСР у другій половині 1950-х років. Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2017. Випуск 127. С.49-52.; Липинський В., Аксакова Н. Професорсько-викладацька корпорація педагогічної освіти в УСРР у 1920-ті роки. Краєзнавство, №2. 2012. С.126-132.; Комарницький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монограф.. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с. та ін.

джерел, фоно- та фотодокументів. За критерієм походження, місцезнаходження та призначенням неопубліковані письмові архівні джерела ми поділяємо на **законодавчі акти** (закони, накази та розпорядження Народних комісаріатів, Міністерств освіти та вищої та спеціальної середньої освіти, Ради Міністрів та Верховної Ради УРСР та СРСР тощо); **документацію місцевих органів влади** (протоколи, резолюції, постанови, звіти, інформаційні листи повідомлення обкомів, райкомів та міськкомів КПУ тощо); **статистичні матеріали** (дані про професорсько-викладацький склад, контингент студентів, матеріально-технічну базу, показники успішності тощо); **документи громадських організацій** (протоколи, резолюції, постанови, звіти Товариства «Знання», наукових гуртків тощо); **рукописи** (щоденники, спогади, роботи студентів та викладачів доби тощо); **періодичну пресу** («Зоря Полтавщини» «Більшовицька зброя» Сумщини, «Уманська зоря» Черкащини, «Робітник Кременчуччини» тощо) та **пропагандистську літературу** (заклики, листівки, брошури з роз'ясненням основних законодавчих актів, зміни курсу партії тощо).

Нами були опрацьовані неопубліковані документи і матеріали з фондів ЦДАГО України (ф.1), ЦДАВО України (ф.166, ф.4621), Державного архіву Київської області (ф.П-42348, ф.П-485), Державного архіву Полтавської області (ф.П-12, ф.П-13, ф.П-15, ф.П-19, ф.П-167, ф.П-251, ф.Р-134, ф.Р-369, ф.Р-495, ф.Р-1503, ф.Р-1507, ф.Р-1867, ф.Р-2118, ф.Р-2318, ф.Р-3498, ф.Р-4010, ф.Р-6829), Державного архіву Сумської області (ф.Р-2817 та ф.Р-5369), Державного архіву Харківської області (ф.Р-1780 та ф.Р-4293), Державного архіву Черкаської області (ф.П-2078 та ф.П-2178, ф.Р-193 та Р-1418; ф.Р3070 та ф.Р-3990), Державного архіву м. Києва (ф.Р-346, ф.Р-985), архіву Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (ф.1-3).

За спрямуванням ці джерела класифікуємо таким чином:

1) документи, що змальовують матеріально-побутові умови життя та діяльності колективів педінститутів (звіти ЦК КПУ, обкомам, райкомам, комісіям тощо); 2) документи, що описують навчально-виховний процес (звіти кафедр, факультетів, інститутів); 3) документи, що подають реакцію освітян на суспільно-політичні та соціально-економічні зміни у країні (документи партзборів та партбюро, учених рад, спеціальних зборів, мітингів); 4) документи, що розкривають внутрішній світ освітян (его-документи (особові справи, довідки, контрольні роботи, твори, наукові статті тощо); 5) документи, що

визначають ступінь взаємодії педагогічних вишів із суспільством (документи суміжних установ (облвно, міськвно, педучилища, школи) або ж установ, представники яких були помічені у переліку запрошених на партзбори чи наради (міськком, партком, обком, прокуратура, міліція, КДБ тощо).

Опубліковані писемні джерела, залучені до дисертації, поділено нами на такі: збірники документів; хрестоматії; періодика з газетних бібліотечних фондів («Правда», «Радянська Україна», «Комсомольская правда», «Радянська освіта», «Літературна газета» тощо); мемуаристика та інтерв'ю очевидців тощо. Відео- та аудіоджерела представлені документальними кінострічками).

Осібю проведено характеристику джерел відповідно до семантичного підходу, що на основі зв'язку, тотожності змісту та тематики джерел за змістом відповідно до біхевіористського підходу автор розділив їх на джерела щодо впливу на повсякдення освітян та джерела стосовно реакції колективів (констатації стану). За спрямованістю джерела ми розглядали ті, що ілюструють офіційний зовнішній, офіційний внутрішній, індивідуальний та масовий рівні.

Отже, джерельна основа дисертації є різноплановою і репрезентативною. Її вивчення дозволило досягти поставлену мету, вирішити дослідницькі завдання.

У підрозділі 1.3 «Методологічні засади дослідження» з'ясовано методологічний арсенал роботи.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, системності, антропологізації, міждисциплінарності. Згідно з ними джерела вивчались як продукт своєї епохи, а колективи вищої педагогічної школи тлумачились як цілісні системи та як сукупність компонентів (мікрогруп студентів, викладачів, співробітників вишів). Ми розглядали колективи вищої педагогічної школи як окремі суспільні організми (такі собі «цивілізації» всередині радянського світу), що зароджувалися, розвивалися та гинули під впливом різних чинників, формуючи свою внутрішню самобутню культуру, систему цінностей та моделі поведінки.

Із переліку *загальнонаукових методів* нами були використані такі: метод аналізу і синтезу, системний підхід, виміру та опису. *Спеціально-наукові методи* представлені методами історії, антропології, статистики. Ми керувалися *критичним, історико-системним, історико-генетичним, історико-типологічним, історико-порівняльним методами*. Відтворення колективного образу групи викладачів та студентів відбувалося на основі *методу просопографії*.

Статистичні методи та метод контент-аналізу, методи описової та вибіркової статистики стали у нагоді для обробки даних періодичної преси та партійних документів із метою визначення акцентів світогляду, що їх розставляли інтереси влади та колективів.

Перелік *конкретно-проблемних методів* складають методи усної історії (*методи інтерв'ю, (авто)біографічного дослідження, опитування, анкетування, візуального дослідження тощо*) та методи історії повсякдення (*метод «включеного спостереження», метод соціального конструювання, реконструкції тощо*). Залучення цивілізаційного, антропологічного та регіонального підходів у вивченні будення педколективів вишів УРСР відбулося з урахуванням традиційних та нових для української науки методологічних прийомів. Колективи розглядалися не просто як об'єднання людей, спільних за місцем роботи, а як окремі «мікроцивілізації» з власними закономірностями розвитку, відмінностями поведінки в екстремальних умовах та особливостями реакції на зміни у соціально-економічному та культурно-політичному житті республіки.

У другому розділі **«Систематична характеристика колективів педагогічних вишів радянської України кінця 1920-х – початку 1950-х років»**, що складається з шести взаємопов'язаних підрозділів, вивчено головні типологічні характеристики досліджуваної групи – колективів вищих педагогічних закладів, які діяли на теренах України в кінці 1920-х – на початку 1950-х рр. У підрозділі 2.1 **«Структурні категорії у дослідженні колективів педагогічних вишів»** з'ясовано, що визначення місткості поняття «колектив вищої педагогічної школи» полягає у неоднозначності тлумачення у різні історичні періоди. Реформи НКО у сфері підготовки учителів залежали від соціально-економічних, ідеологічних і навіть геополітичних чинників. Найлегшим для визначення кількості колективів педагогічних вишів є доба «відлиги», коли під час реформ в УРСР залишилося 33 педагогічних інститути. Найдискусійнішими лишаються 1920 – 1930-ті рр. – доба розбудови радянської системи освіти, коли інститути (від 12 до 36) не справлялися з потребами держави в учителях, що спричинило періодичне відкриття й ліквідацію педкурсів (103-129 найменувань), технікумів (від 33 до 60) та інститутів. Повоєнні роки увели у систему підготовки учителів педагогічні класи, а також дали «друге дихання» педучилищам, які на короткий час разом із інститутами готували значні учительські кадри з рівними правами.

У підрозділі 2.2 «Кількісні характеристики спільноти» розкрито, що кількісні показники студентів вищої педагогічної школи УРСР демонстрували значне зростання із близько 10 тис. осіб у 1920-х р. до 77,4 тис. осіб у добу десталінізації. Вони були прив'язані не до престижності професії та потреб ринку, а до політики держави та військового протистояння в Європі та світі. Скорочення контингенту освітянської молоді у середині 1920-х рр. було наслідком політики економії та політики «очищення». Держава виходила з економічної кризи радикально: виключала з вишу молодь, яку не могла утримувати фінансово (шляхом академічних чисток). Паралельно відбувалися соціальні чистки, які мали на меті створення ідеального ідеологічного мікроклімату у пролетарському педагогічному виші. Різке падіння контингенту педінститутів вдруге відбулося у 1943 р., коли виші почали перші набори на звільнених від німецької окупації територіях. Чисельність студентів, наявна у педвишах УРСР станом на 1940 р., була відновлена лише у добу «відлиги». Схожі тенденції відбувалися з укомплектуванням педагогічними кадрами інститутів. Аналіз гендерного складу виявив тенденції до домінування жінок у студентському середовищі, що закріпилися після Другої світової війни. Натомість викладацька сфера мала «чоловіче обличчя».

У підрозділі 2.3 «Внутрішня таксономія групи» вивчено структуру колективів педвишів – студенти, професорсько-викладацький склад, навчально-допоміжний та адміністративно-господарський персонал. Визначено історію розмежування групи студентів на колектив стаціонарної та заочної форми навчання, подано сутнісні та світоглядні відмінності молоді двох підгруп. Осібно охарактеризовано групу студентів робітфаків та студентів-«виробничників» – абітурієнтів, які направлялись до вишів з виробництва, маючи відповідний стаж роботи у галузі промисловості чи сільського господарства; студентів-екстернів, слухачів тимчасових педкурсів та студентів вечірніх відділів, які потім вливалися й до основного контингенту. Типологічну характеристику таксону співробітників подано в еволюційному огляді відповідно до нормативних документів – «Положення про вуз» 1922 р., «Типового положення вищого навчального закладу» 1938 р., «Положення про виші навчальні заклади СРСР» 1961 р. тощо.

У підрозділі 2.4 «Набуття прав членства у колективі педінституту» проаналізовано еволюцію критеріїв набуття членства у колективі студентів педвишу. До переліку стримуючих та стимулюючих вимог були уведені державою віковий та політичний

критерії, вимоги щодо наявності відрядження, зв'язку з виробництвом, особні економічні вимоги до абітурієнтів, наявність певного рівня освіти, зміни у процедуру перевірки рівня знань, введення системи привілеїв під час вступу, а також існування офіційних обмежень для різноманітних соціальних груп у спробах приєднання до спільноти радянських студентів-педагогів. Набуття прав члена викладацького колективу також залежало від вимог держави та змінювалося із часом. В УРСР спочатку ліквідували, а потім відродили системи наукових ступенів та учених звань, а з ними і конкурс під час обрання на посаду. Відповідно збільшувався і перелік вимог до освітянина (освіта, науковий ступінь, вчене звання, володіння матеріалом, уміння вести самостійні лекційні або практичні курси, наявність практичного досвіду тощо).

У підрозділі 2.5 «Мотивація членства у групі» визначено ієрархію мотивів приєднання студентів до педагогічного вишу. Молодь керувалася здебільшого внутрішніми індивідуально та соціально значущими мотивами. Поновлення у педагогічному виші після закінчення бойових дій свідчило на користь утвердження того, що обраний фах відповідав здібностям та нахилам молодих людей. Абітурієнти з перевагою внутрішніх індивідуальних мотивів склали більшість. Вони часто вказували в заявах про вступ значення педагогічного фаху для їхнього розумового розвитку, творчого самовиявлення та задоволення потреби у спілкуванні з дітьми. Відзначимо домінування внутрішнього соціально значущого мотиву у долученні до колективу педвишу у 1943 – 1953 рр. Воно виявилось у формулюванні молоддю розуміння соціально значущості освітянина (особливо на селі), наголошенні на потребі бути корисним соціалістичній Батьківщині. Серед членів студентського колективу були й ті, хто приєднувався до нього тільки за зовнішніми позитивними мотивами. Це були люди, яким вища освіта (незалежно від фаху) допомагала отримати краще оплачувану роботу. Навчання у педагогічному виші дозволяло жити недалеко від дому або ж давало можливість переїхати в обласний центр із глибинки. Найменша кількість молодих людей, що здобували освіту педагога, обирала професійний шлях, керуючись зовнішніми негативними мотивами. Найголовніший з них – педінститут – був єдиноможливим варіантом в обставинах, що склалися (в основному причиною було погіршення стану здоров'я під час навчання в іншому виші, інвалідність після війни, відносна дешевизна педагогічної освіти, порівняно з іншими напрямками підготовки в умовах економічної скрути родини тощо).

Жоден зі вступників не мотивував свою появу у педінституті вибором батьків, вступом «за компанію» та престижністю професії.

У підрозділі 2.6 «Іншування», маргіналізація та вибуття з колективу» виявлено, що проблема «іншування» у колективі вищої педагогічної школи особливо гостро постала наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. і була пов'язана не лише з академічною доброчесністю, але й з розбудовою комуністичної ідеології. Стати «чужим» можна було за погіршення показників навчання, відрив від колективу вишу, перехід в іншу соціальну групу без згоди освітян, власні політичні погляди та минуле родичів. Наслідками соціального дистанціювання були виключення з вишу, позбавлення прав у колективі (тимчасово та постійно) і, як максимум, кримінальні справи. Освітяни часто вдавалися до реабілітації у разі «іншування», звертаючись до НКО та інших установ.

У третьому розділі «Простір життєдіяльності колективів вищих педагогічних закладів радянської України» досліджено простір, у якому жили та працювали колективи педагогічних вишів.

У підрозділі 3.1 «Макро- та мезорівні життєвого простору педагогічних колективів» вказано на залежність їхньої організації від адміністративно-територіального розподілу республіки. Зміни у поділі країни призводили до перегляду наявної мережі вишів, а, отже, і локації життя студентів та викладачів. Процедура злиття, укрупнення та ліквідації вишів спонукала до переїздів, що впливало на матеріальне забезпечення, ставлення до дійсності, задоволення потреб у житлі. Висвітлення мезорівня життєвого простору колективів виявило схожі тенденції. Урядовці визначали внутрішню структуру навчального закладу (а, отже, і внутрішню структуру колективу), керуючись економічною та політичною доцільністю. Прикладами є обов'язковість існування робітфаків у 1920-х – 1930-х рр., процедури ліквідації та переведення окремих факультетів (часто й цілих інститутів) в інші міста. Наявність у 1930-х рр. стандартної структури педвишів з 13 кафедрами не означала дієвості схеми для всіх педагогічних закладів. Принцип однотипності руйнувала регіональна специфіка. У мезопросторі вишу діяли педагогічні курси, загальнонаукові факультети та учительські інститути, які формально були відокремленими закладами, а фактично часто паразитували на базах педінститутів.

У підрозділі 3.2 «Робочий простір педагогічних вишів України наприкінці 1920-х – початку 1950-х рр.» досліджено мікросередовище життєдіяльності освітянських колективів радянської

України. Воно характеризувалося злидним станом, у якому виші опинилися у 1920-х рр. та намагалися подолати з перемінним успіхом у наступному. Держава виділяла значні кошти, які, однак, не могли задовольнити усі потреби педвишів. Існували проблеми з забезпеченням паливом, електроенергією, організацією водопостачання та водовідведення, бракувало будівельних матеріалів для проведення ремонтних робіт силами студентів. Удару по вишах завдала кампанія зі звільнення приміщень колишніх шкіл у 1930-х рр., коли інститути втрачали обжиті площі, не отримуючи нічого натомість або ж маючи непридатні до існування будівлі. У повоєнній країні проблема організації робочого простору стала ще гострішою. Вона вирішувалася силами студентів та викладачів на суботниках, ударних неділях, тижнях відбудови, шляхом самозобв'язань із виготовлення меблів, електрифікації тощо. Держава була не в змозі допомогти усім інституціям фінансами або ж ресурсами. Налагодження у цій сфері відбулося у 1950-х рр. Навчальні заклади змогли відбудувати втрачені площі, виготовити або придбати меблі, інвентар, реактиви, підручники тощо.

У підрозділі 3.3 «Квартирне питання у побуті вищої педагогічної школи» з'ясовано, що житловий простір викладача та студента часто відігравав основну роль у визначенні перебування у колективі. Гуртожиток слугував способом приваблення пролетарської молоді із села у місто, а квартири були стимулом переведення на роботу до конкретного вишу. Не дивно, що виникала проблема площ та боротьби за них. Разом із цим самі приміщення часто було погано умебльовані та стояли без ремонту тривалий час. НКО забезпечував молодь базовим інвентарем та речами. Проте їхня кількість часто не відповідала вимогам контингенту. Гроші за проживання та комунальні послуги держава вираховувала зі стипендій, які видавала молоді. За відсутності інститутських площ, існувала практика «кутків» та орендованих квартир.

У підрозділі 3.4 «Інтелектуальний простір вишу» констатовано, що він зазнав суттєвих змін. Наприкінці 1920-х рр. загальний рівень розвитку студента вишу був низьким, зумовленим політикою пролетаризації. На початку 1950-х рр. питання про інтелектуальні здібності студента-педагога уже не стояло так гостро. Педінститути стали «кузнями передових ідеологічних кадрів». Цьому сприяла система відбору до вишів у вигляді іспитів, творчих конкурсів, система відрахування за академічну заборгованість, розбудова системи студентських наукових гуртків та залучення молоді до

громадської просвітницької роботи. Викладач педагогічного вишу не сприймався однозначно упродовж досліджуваного періоду. З одного боку, до нього ставились як до знаного науковця, методично озброєного учителя, умілого наставника нових учителів. З іншого – порівнювали з освітянами класичних вишів, наголошуючи на меншовартості, слабкості наукових пошуків, проводячи паралелі з учителями-практиками, утверджували тезу про брак зв'язку вищої педагогічної школи з реальністю. Часто такі закиди не мали підстав. Натомість держава фіксувала таке явище, як занепад спеціаліста на периферії.

У підрозділі 3.5 «Політехнізація та аграризація гуманітарної аури педколективу» вивчено вплив «політехнічного повороту» в освітній сфері країни. Виявлено, що пединститути долучилися до підготовки спеціаліста не просто широкого, а «розширеного» профілю. Майбутніх учителів мови навчали роботі з металами, історикам прищеплювали навички будівельників, у музикантах пробуджували таланти агрономів. Подано характеристику еволюції прищеплення нового світогляду майбутнім педагогам із урахуванням специфічних виробничих практик, відкриття політехнічних курсів, першої кафедри політехнізації та основ виробництва, розширення потенціалу присадибних ділянок, земельних наділів, ботсадів та агробіостанцій вишів. Зауважено, що апогей кампанії припав на роки «відлиги», коли почався «вихід науки на поля» – поширення експериментів вишівських науковців з гібридизації серед колгоспників; стався «бум» наборів студентів з виробничим стажем; а педагогічні та наукові працівники були відправлені до відсталих колгоспів та радгоспів з метою виведення їх з кризи.

Четвертий розділ «Бюджет часу колективів вищих педагогічних закладів України» присвячено дослідженню закономірностей наповнення робочого та вільного часу членів педколективів радянської України наприкінці 1920-х – початку 1950-х рр.

У підрозділі 4.1 «Загальні риси організації робочого часу у вищій педагогічній школі» з'ясовано, що робочий час колективів вищої педагогічної школи зазначеного періоду унормовувався державними приписами. Специфіка вищої школи – життя в умовах календарного та академічного року. Навчальний процес із 1920-х рр. визначався у 9 місяців із перервами на канікули. Початок навчального року офіційно узгодився лише у другій половині 1930-х рр., а до того мав свої відмінності залежно від регіону, якості проведення вступної

кампанії тощо. Внутрішньо часовий вимір поділявся спочатку на триместри, в з кінця 1930-х рр. – на семестри, які у повоєнній країні заступили чверті. Денне і тижневе навантаження студентів залежало від реформ календаря (запровадження п'яти-, шести-, семиденки) і доходило до 37 годин на тиждень. Тривалість одного заняття визначалась у 45 хв. Часто вишівська адміністрація регламентувала робочий день студентів до хвилини, розписуючи графік підйому, прийому їжі, відвідування занять та секцій, виконання домашнього завдання, самопідготовку з політичних питань і навіть дозвілля. Специфічні графіки пропонувалися під час опанування практичних курсів, коли молодь із викладачами відвідувала базові школи. Наприкінці 1920-х рр. в окремих вишах УСРР існувала сувора форма звітності робочого часу студента, яка полягала у виконанні нарядів. Часто молодь діяльністю у гуртках підмінювала освітній процес, намагаючись утекти від перевантаження матеріалом та формами роботи. У 1930-х рр. на розподіл робочого часу у бік його неконтрольованого збільшення вплинуло запровадження стаханівського руху та соціалістичних змагань між академічними групами, курсами, факультетами та інститутами. Значною проблемою лишався графік роботи заочника. На заваді якісному розподілу бюджету часу стояла його професійна діяльність у школі, перевантаження викладачів роботою на стаціонарі, брак приміщень та навчальної літератури. Стабільність навчального розкладу упродовж розглядуваного періоду була радше винятком, аніж нормою роботи. Робочий час освітян часто роздувався за рахунок проведення методичних нарад, зборів організацій, звітів, які тривали до пізньої години.

У підрозділі 4.2 «Практика як робочий час на межі двох колективів» з'ясовано, що практика ставила студента на межу двох колективів – вишу та школи, інституту та науково-дослідної установи, підприємства тощо. Педагогічна практика була значним емоційним стресом для молоді, ставала відправною точкою для перегляду свого місця у колективі освітян. Імідж студента педвишу не був однозначним. З одного боку, у ньому вбачали новатора, з іншого – часто робили об'єктом критики за непідготовленість до реальних умов, методичну слабкість, відсутність бажання працювати з дітьми. Проблема визначення часу педагогічної практики була пов'язана з вивченням студентами певних тематичних блоків навчальних курсів. Часто молодь ішла до школи, не опанувавши предмети, які мала викладати. Суперечності виникли, коли вирішувалося питання

доцільності річної практики випускників вишів, які не встигали підготуватися до державної атестації, перебуваючи у школі. Болючою була тема перевантаження практикантів не лише робочими годинами, але й непрофільними предметами. У 1950-х рр. гостро постала проблема того, що практика перестала давати навички студентам, які інколи були обізнаніші за шкільних наставників.

У підрозділі 4.3 «Зміст дозвілля у педагогічних колективах радянської України» обґрунтовано, що розподіл вільного часу у педагогічному виші дисонував, зважаючи на існування регламентованого дозвілля. Влада використовувала вільний час студентів та викладачів для залучення їх до республіканських кампаній ліквідації неписьменності, робіт із озеленення вулиць, до відбудови тощо. Розважальне дозвілля студентської молоді включало участь у державних та вишівських святах, вечорах відпочинку, мітингах з концертними програмами, масових гуляннях, карнавалах молоді, танцях, відвідуваннях палаців студента. Часто воно зосереджувалося у кімнатах відпочинку в студентських гуртожитках, забезпечених пресою, художньою літературою, настільними іграми та радіо. Типологічна характеристика дозвілля виявила, що інтерактивне дозвілля часто набувало рис культурного дозвілля (виступи, творчі колективи) та освітньо зорієнтованого дозвілля (молодь сама ставала учнями). Творче дозвілля педагогів та студентів може тлумачитися як елемент позаробочого часу, проте для представників творчих та педагогічних спеціальностей (художників, музикантів, учителів співу тощо) творчість у годину дозвілля ставала «професійною» і фактично перетворювала дозвіллєвий час на додатковий робочий. За видами рекреаційної діяльності, найпопулярнішими були зайняття спортом та фізичною культурою. У педвишах вдавалися до фізичної рекреації – спортивних туристичних, лижних та велопоходів. Осібне місце належало культурній рекреації, що поєднувала легкі фізичні навантаження з розвитком особистості. В основному це стосувалося екскурсійного типу подорожей. Водночас відсутні документальні свідчення про любительські заняття освітян (полювання, збирання ягід, грибів, садівництво тощо).

У підрозділі 4.4 «Віра та релігійне дозвілля» зауважено, що релігійна активність у колі освітян не віталася. Педагогічні виші долучилися до державної кампанії з боротьби з вірою та забобонами. Для цього влаштовувалися атеїстичні лекторії, семінари, оформлювалися гуртки безвірників, кампанії закриття церков та молитовних будинків. Студенти випускали тематичні антирелігійні

стіннівки, займалися розвінчанням чудес, ставлячи хімічні та фізичні досліди. У колі освітян, проте, було чимало віруючих, які тримали свої релігійні почуття у таємниці. Коли ж про віру педагогів та студентів ставало відомо широкому загалу, колеги докладали максимум зусиль, аби переконати релігійних осіб у хибності світогляду. Часто це призводило до звільнення з роботи та виключення з навчального закладу.

П'ятий розділ «Простір базових потреб колективів педагогічних вишів» присвячено дослідженню того, яким чином освітяни вищої педагогічної школи України кінця 1920-х – початку 1950-х рр. організовували власне харчування, вирішували проблеми зі здоров'ям, заробітками, одягом.

У підрозділі 5.1 «Прибутки та купівельна спроможність співробітників вишів» з'ясовано, що економічне становище членів педагогічних колективів радянської України в окреслений період, попри сувору централізацію, мало свої регіональні відмінності. На забезпеченість педагогів впливали доплати за науковий ступінь, вчене звання, посаду, важкість і напруженість у роботі, стаж і часто приналежність до периферійного чи центрального вишу. У 1920-ті рр. високі заробітні плати нівелювалися постійною гіперінфляцією, відсутністю достатньої грошової маси у республіці та дефіцитом товарів на ринку. Засобом підтримки життєдіяльності педагогів були академічні пайки, що містили паливо, продукти, одяг та робочі матеріали. Оплата праці здійснювалася за погодинною формою відробітку і тарифікувалася відповідно до 17-розрядної сітки. У 1928 р. вища школа перейшла на річну норму виробітку з визначенням чіткого тижневого навантаження викладача. Спротив освітян та профспілки не змусив уряд згорнути реформи, а тому нарахування заробітної плати відповідно до річного навантаження збереглося. У повоєнній країні, яка жила в умовах функціонування карткової системи, забезпечення освітян відбувалося через відділи робітничого постачання, допоки фінансова система не була відновлена. Обмеження розміру заробітної плати співробітникам педагогічних вишів було прийняте у часи десталінізації з подальшими уточненнями у бік збільшення сум шляхом надбавок для адміністрації, а також для осіб з науковими ступенями та вченими званнями. Таким чином, середні зарплати освітян могли у 10 разів перевищувати місячні статки робітників УСРР/УРСР.

У підрозділі 5.2 «Гроші у житті студентів педагогічних вишів» виявлено, що стипендіальне забезпечення молоді у педагогічних

вишах було елементом підтримки пролетарського елементу у колективах. Попервах держава встановила виплати лише талановитим абітурієнтам та вступникам з виробничим стажем (їх у республіці було 2%). Більше третини усіх студентів УСРР/УРСР були на утриманні батьків, стільки ж заробляли на тимчасових роботах та на службі. Розмір стипендії коливався з місяця у місяць залежно від курсу карбованця. Стипендії студентів робітфаків у декілька разів перевищували розмір виплат молоді, що вчилася на стаціонарних відділах ІНО. Виш вираховував зі стипендії гроші за проживання в гуртожитку, за харчування, за користування літературою, за лазні, на потреби громадських організацій, збиралися кошти на державні позики, на допомогу сиротам та ТСОАВІАХІМ. Низьке стипендіальне забезпечення часто ставало причиною того, що молодь кидала виші та йшла працювати на підприємства. Покращення фінансового становища молоді відбулося у 1950-х рр., коли стипендія перестала бути засобом підтримки збіднілого елементу у навчальних закладах. Відбулося встановлення системи нарахування, градації виплат залежно від курсу та якості навчання, а також запровадження стрункої системи іменних стипендій.

У підрозділі 5.3 «Організація харчування у педінститутах» стверджується, що до 1950-х рр. педагогічні виші республіки з великими труднощами задовольняли потреби у харчуванні членів своїх колективів. Покращенню становища з провіантом мали сприяти державні пайки студентам та викладачам. Однак перелік продуктів у 1920-х рр. змінювався щомісяця та не містив великої кількості необхідних продуктів. Відносно налагодження відбулося із початком роботи комітетів покращення побуту студентів, які допомогли здешевити вартість обідів для студентів. Однак на місцях часто відбувалося закриття їдалень та буфетів, зважаючи на їхню нерентабельність, асортимент товарів у крамницях вишів був край обмежений, а в закладах громадського харчування для молоді не дотримувалися державних норм приготування страв та правил гігієни. Виходом із продуктової кризи були присадибні ділянки вишів. Вони неодноразово рятували колективи вишів від продуктового колапсу (у 1920-х рр., після Голодомору 1932 – 1933 рр., після деокупації країни у 1943 р. тощо). Відбудова зруйнованих та побудова нових їдалень відбулася у 1950-х рр. разом із розширенням раціону та значним здешевленням меню. Тоді ж пройшла газифікація гуртожитків, що дозволила перевести виші на самообслуговування.

У підрозділі 5.4 «Здоров'я та медичне обслуговування освітян педвишів» досліджено систему охорони здоров'я у педагогічних інститутах, яка пройшла не менш складний шлях формування від відсутності в окремих вищих медичного огляду, процедури щеплень, правил особистої гігієни у 1920-х рр. до жорсткої системи щорічного медичного контролю стану здоров'я викладачів та студентів, запровадження посади штатного медика, відкриття медкабінетів, встановлення графіку відвідування лазень тощо у 1930-х рр. Неуважність до власного здоров'я призводила до частих спалахів інфекційних хвороб у середовищі освітян (тифу, дизентерії, малярії), мали місце загострення хронічних захворювань. Наявність платної медицини у 1930 – 1940-х рр. стимулювала педагогів та студентів до користування безкоштовними послугами вишівських лікарів. Однак графіки роботи медпунктів часто унеможлилювали повноцінний догляд за хворими. Та й сам медичний контроль до 1940-х рр. мав на меті радше виявлення придатності до несення військової служби, а не з'ясування ступеня здоров'я членів колективу педвишу.

У підрозділі 5.5 «Одяг як базова потреба та засіб культурної диференціації» проаналізовано зміни естетичних смаків освітян від кінця 1920-х рр., коли серед студентства домінував напіввійськовий костюм, до початку 1950-х рр., коли відбувся поступовий відхід від військового канону щоденного одягу у зв'язку з налагодженням роботи легкої промисловості, розбудови мережі ательє та галантерей; одяг викладача тлумачився як елемент виховання майбутніх освітян. Автором розкрито процес проникнення у колективи педвишів моди стиляг, проти якої виступала тривала пропаганда «радянського почуття міри» в моді. Стверджується, що будинки моди презентували перші моделі одягу для освітян, в яких стала помітна фемінізація робочого простору – комплект називався саме «Учителька». Попри наявність товарів та періодичні зниження цін, їхня вартість стосовно до зарплати окремих членів колективів педвишів та стипендії молоді часто штовхала до крадіжок предметів гардеробу.

Шостий розділ «Поведінка в екстремальних умовах» присвячено дослідженню життя освітян в обставинах, які виходять за межами того, що умовно називається буденністю – під час Голодомору 1932 – 1933 рр., повсякдення освітян в окупованій Україні, на фронті та в трудовому рабстві у Третьюму Рейхові на основі регіональних студій.

У підрозділі 6.1 «Освітняни у часи Голодомору 1932 – 1933 рр.» з'ясовано, що життя в екстремальних умовах змушувало освітян

обирати нетипові для них буденні стратегії поведінки, займати принципову позицію в одіозних справах, проявляти нетипову активність або ж вдаватися до показової бездіяльності. Одним із поворотних моментів в історії країни був Голодомор 1932 – 1933 рр. Підґрунтя для опозиційності до хлібозаготівельної політики було закладене задовго до означуваних подій. Цьому передували виступи студентської молоді у селах під час військових зборів з кінця 1920-х рр. Упродовж кампанії зі знищення українського села, колективи педагогічних вишів поділилися на відкритих критиків та апологетів. Перші з них усувалися від обговорень партійних документів із проблем розвитку села та промисловості, кидали навчальні заклади та йшли працювати, демонстративно виїздили в села до голодних батьків, виступали з розвінчувальними репліками на партійних зборах у селах; відмовлялися виїздити у складі хлібозаготівельних бригад до сіл, демонстративно виходили з партії на знак незгоди. Другі – брали на себе соціалістичні зобов'язання з виконання норм хлібозаготівлі, визначали норми розкуркулення у підшефних селах, розривали зв'язки з родичами, яких підозрювали у приховуванні хліба; влаштовували агітаційні кампанії, спрямовані на залучення селян до колгоспів. Більшість же обирали мовчання за стратегію поведінки. Влада шляхом залучення адмінресурсу утворювала зі студентів спеціальні хлібозаготівельні бригади, викладачі відігравали роль наглядачів та агітаторів. Молодь намагалася уникнути мобілізації різними шляхами: за станом здоров'я, через завантаженість громадською роботою і навіть через національне питання. В окремих траплялися нервові розлади. Адміністрація вишів часто силоміць відвозила незгодну молодь у підшефні села, звідки незгодні тікали. Попри активну участь освітян у розкуркуленні та відбиранні хліба, десятки освітян мали партійні стягнення за намагання зірвати хлібозаготівлю.

У підрозділі 6.2 «Життя студентів на окупованій території України» йдеться про те, що молодь не встигала евакуюватися з вишами на Схід і опинялася у різних сферах зайнятості. Окрім роботи чорноробами на заводах, навчання у професійних школах, у роботах у сільському господарстві та лісництвах, молодь вдавалася до різних стратегій поведінки перед вербуванням до Німеччини. Найчисельнішими були спроби уникнення, виявляються факти боротьби (доходили до ув'язнення, каліцтва, смертних вироків, які замінювали на довгі терміни за ґратами). Уникнення вивезення

відбувалося шляхом самокаліцтва, фіктивних медичних довідок, переховування, зміни місця роботи, підробки документів тощо.

У підрозділі 6.3 «Студенти педагогічного вишу у складі остарбайтерів» виявлено, що стратегії поведінки молоді в основному містили покірність та добросовісне виконання своїх обов'язків. Лише окремі студенти-остарбайтери ухилялися від роботи. Рідкісним явищем була співпраця з радянськими військовополоненими з метою диверсій на виробництві. Его-документи студентів-«остівців» або ж не подають емоційної оцінки їхнього перебування у Німеччині, або ж акумулюють тільки негативні спогади про роботу. У них відображено злість через умови проживання, через ставлення господарів, критику умов праці, скарги на покарання за проступки. Документи демонструють індивідуальні стратегії виживання, повністю уникаючи згадок про колективні форми поведінки (спільні дії, домовленості, колективні протести тощо). Найрадикальнішими формами поведінки студентів-освітян були втечі та бійки з господарями. Спроба втекти відбувалася під час перевезення на нове місце роботи, зміну господаря, наближення лінії фронту до місця трудової повинності. Окремі біографії свідчать про низький рівень медичного обслуговування, зниження стану здоров'я та каліцтва на промислових об'єктах. Крайні форми протистояння призводили до заслання студентів-остівців у концентраційні табори.

У підрозділі 6.4 «Студентка-освітянка на полі війни» стверджується, що політика СРСР у сфері гендеру дозволила говорити про унікальність ролі жінки-освітянки на полі Другої світової війни. Емансипація у країні призвела до часткового зрівняння у розумінні ролі жінки у військовій кампанії. Передувала цьому мілітаризація навчання, що охоплювала медичні огляди з метою виявлення стану здоров'я майбутніх військовозобов'язаних, запровадження обов'язкового курсу з первинної медичної допомоги серед студенток педінститутів з присвоєнням дівчатам кваліфікації медсестер. Студентки ставали частиною збройних сил із перших днів німецько-радянської війни. Мотивами в автобіографіях визначалися в основному патріотизм та почуття громадянського обов'язку, до яких після 1943 р. додалися ненависть до німців, бажання помсти за рідних та за власні образи. Частина дівчат ставала до армії як добровольці, інші – приходили за хвилями загальної мобілізації як військовозобов'язані з первинною медичною освітою. Студентки педагогічних вишів брали участь у війні і як медичні працівниці та санітарки, і як бійці РСЧА та розвідниці, підпільниці та зв'язкові.

Опанування жінками-добровольцями інших спеціальностей, що у мирних умовах займало декілька років, було прискореним та тривало до декількох місяців.

У результаті проведеного дослідження автор виносить на захист такі **положення і висновки**:

1. Аналіз стану вивчення проблеми дозволяє говорити про те, що окремі питання, співзвучні з нашою темою дослідження, висвітлено в історіографії. Здебільшого це розвідки на основі біографічного підходу, помітний стійкий інтерес до вивчення побуту окремих підгруп інтелігенції: учителів, студентів, науковців. Водночас повсякдення колективів педагогічних вишів радянської України наприкінці 1920-х – початку 1950-х рр. не стало дотепер предметом спеціального науково-історичного вивчення. Залучена до дисертації джерельна база є достовірною, репрезентативною і характеризується повнотою висвітлення окремих складових життя педколективів з акцентом на щоденні студентів. Її осмислення, що ґрунтується на новітніх методологічних засадах, дозволило досягти мети, вирішити поставлені дослідницькі завдання.

2. Уточнення змісту поняття «колектив вищої педагогічної школи» дозволило виокремити етапність у процесі їхнього формування, яка була пов'язана з реформами у мережі навчальних закладів республіки, переорієнтації підходів до навчально-виховного процесу, геополітичних та адміністративно-територіальних змін у країні. Місткість терміну упродовж років об'єднувала колективи різних закладів: педінститути (інститутів народної освіти, інститутів соціального виховання), педкурси, педтехнікуми та педкласи. Система колективів вищої педагогічної школи пройшла різні етапи еволюції: постреволюційний (1920 – 1923 рр.), кризовий (1923 – 1926 рр.), стабілізації (1926 – 1933 рр.), диференціації (1934 – 1941 рр.), руйнації (1941 – 1943 рр.), низької селективності (1943 – 1945 рр.) та стабілізаційного відбору (1946 – 1950-ті рр.). Під час цих перетворень мережа у 12 інститутів народної освіти та понад 100 педкурсів 1920-х рр. у 1950-х рр. нараховувала 33 педвиші.

3. Колектив вищої педагогічної школи поділявся на студентів та співробітників. Під впливом реформ у системі освіти внутрішня структура спільноти зазнавала попутних змін. Поділ студентської групи містив розмежування за формою навчання (стаціонар, заочник, екстерн, слухач курсів), профілем чи направленням. Осібне місце посідали заочники. Серед основних характеристик останньої підгрупи на протигагу молоді стаціонару, виокремлюємо: поступове

наростання кількісної переваги над студентами очної форми навчання, внутрішню кількісну мінливість групи, короткотерміновість зв'язку з колективом (від 2 до 4 років), наявність слабого контакту з основним колективом, специфічність навчального процесу через відірваність від вишу, формування відмінного інтелектуального простору, збільшення фактів утримування у колективі методами примусу, адміністративного впливу та інколи залякування. Спільнота співробітників класифікувалася тільки за штатними розписами інститутів і поділялася на науково-педагогічний та адміністративно-технічний персонал, що відповідало тогочасному законодавству.

Долучення до колективу вищої педагогічної школи було регламентоване державою як для студентів, так і для співробітників. Вона визначала вікові, освітні, соціальні, ідеологічні та інші критерії, відповідаючи яким можна було потрапити до вишів. Специфіка мотивування приєднання до спільноти охоплювала різні спонукання: отримання освіти заради знання, заради професії для заробітку, приєднання до колективу освітян за станом здоров'я, через життєві обставини, за партійним розподілом, а також через бажання продовжити династію учителів.

У колективі вищої педагогічної школи неабиякого значення набувало іншування, особливо у 1930-х рр. Можемо говорити про його 4 види: самостійне соціальне дистанціювання, структурне, соціальне та ідеологічне іншування.

4. Формування робочого простору педагогічних вишів упродовж кінця 1920-х – початку 1950-х рр. можна схарактеризувати як перманентну кризу. До того інститути жили у стіснених умовах, ділили площі з різними установами, орендували аудиторії у шкіл, не могли зробити повноцінного капітального ремонту через брак грошей та будівельних матеріалів. Ще глибше у прірву загнало інститути розграбування у часи Другої світової війни. Лише у 1950-х рр. установи змогли звітувати про повне забезпечення навчальними аудиторіями та майстернями. У таких умовах колективи навчилися «обходитися малим» та орієнтувалися на самозабезпечення.

Житловий простір диференціювався на гуртожитки та кутки для студентів, а також квартири та кімнати для співробітників. В окреслений період освітяни знали часи повного та часткового забезпечення житлом, а також його відсутності. В знаки давалася регіональна специфіка, розподіл фінансування від НКО у центрі та провінції, активність місцевої влади з розбудови квартирної фонду регіонів, співпраця вишів та КУБУЧів. На початку 1950-х рр. із налагодженням справ з відбудовою житлового фонду країни

особливого значення набули практики самообслуговування та боротьби за звання будинків комуністичного побуту.

Інтелектуальний простір колективів педвишів пройшов довгий шлях від ламання елітарного розумового обширу постімперської доби крізь низькоінтелектуальну масу доби пролетаризації до формування образу радянського передового ідеологічного бійця. Викладачі пединститутів мали можливість підвищення власної кваліфікації через систему курсів, аспірантури та докторантури, яка у ці часи перетворилася на закриту майже кастову систему присудження наукових ступенів та вчених звань. Яскраво проявлялася відмінність провінційної науки та її деградація. Студентський інтелектуальний простір не був однорідним. Він зазнавав постійного розбавлення зі сторони непідготовлених груп: осіб із виробництва, колгоспів, непедагогічної сфери, відряджених за квотою радянських та комуністичних організацій тощо. Це позначилося як на якості навчання, так і на загальному рівні розвитку.

5. Робочий час колективів вищої педагогічної школи мав специфічний відлік, який поєднував календарний та академічний (навчальний) рік. Його початок до другої половини 1930-х рр. припадав на середину осені без прив'язки до конкретної дати, згодом з'єднавшись зі святкуванням Дня знань та Всесвітнього дня молоді 1 вересня. Кінець навчального року був прив'язаний до весняної (літньої) екзаменаційної сесії. Поділ року відбувався на триместри, а згодом на 2 семестри із 4 чвертями. Така ж відмінність полягала між астрономічним та академічним визначенням години. Робочий час освітянина вимірювався годинами академічними (45 хв.), хоча усі графіки формувалися з прив'язкою до астрономічного часу. Час на роботі містив численні збори, мітинги, засідання, що тривали зазвичай після 17 год. до пізньої ночі. Декрети влади періодично забороняли таке перевантаження, але практика показувала повернення до пустопорожніх засідань у стінах вишів. Нормою в умовах кризи приміщень була робота у дві зміни, праця до 23-00, регламентація усього робочого дня студента.

Держава виробляла ознаки «правильного» розважального дозвілля студента педагогічного вишу. До його характеристик відносимо: заохочення до організації масових гулянь; універсальність кімнат відпочинку в гуртожитках як місць організації розважального дозвілля; «ідеологічну правильність» компонентів розважального дозвілля – пісень, танців та музики; прагнення до об'єднання усіх типів розважального дозвілля під одним дахом на прикладі Будинків

студента; присутність викладачів на святах молоді у двох іпостасях – як контролерів та рівноправних учасників дозвіллевого процесу.

6. Система фінансового забезпечення освітянина на різних етапах розвитку різнилася, проте мала спільні риси у нарахуванні зарплати та вирахуванні податків. Педагогічні працівники з другої половини 1930-х рр. почали працювати у межах не погодинного щотижневого, а річного навантаження. Запровадження такої системи роботи викликало обурення педколективів, але утрималося як спосіб вимірювання роботи педагогам. Система окладів різнилася залежно від посади (керівництво почало отримувати більше за лектуру лише у другій половині 1930-х рр.). До цього додавалися доплати за науковий ступінь, вчене звання, стаж, престижність посади (кафедри марксизму-ленінізму, політекономії, військові, спортивні, іноземних мов, а з 1957 р. – і російської мови). Викладач вишу отримував в рази вищу зарплату, аніж рядовий техпрацівник. Значними були відпускні відрахування, а також система компенсації у разі звільнення та виходу на пенсію. Додатково виділяли підйомні гроші для замановання нових членів колективів.

Розмір державного утримання студентів спочатку був неймовірно низьким, який не перекривав навіть базових потреб молоді. Суми 1920-х рр. коливалися не лише з року в рік, але й з місяця у місяць, зважаючи на гіперінфляцію. Існувала система відомчих, регіональних та іменних стипендій. Виплати градуювалися залежно від курсу та якості навчання. У 1950-х рр. стипендія припинила бути засобом пролетаризації вищої педагогічної школи. Її розмір стабілізувався, а іменні виплати часто дорівнювали 0,5 ставки викладача вишу.

7. Організація харчування студентів та викладачів вищої педагогічної школи наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. дивним чином не призвела до масових голодних бунтів. Система академічного пайка у розореній республіці задовольняла мінімальні потреби у продуктах. Частими були явища зриву постачання. Виші не мали приміщень для організації громадського харчування. Ситуація ненадовго покращилася з утворенням КУБУЧу, який централізував виділення грошей на обіди. Проте відомі численні факти полишення студентами вишів через брак раціону. Осібне місце належить періоду забезпечення освітян у роки Голодомору та упродовж і після німецько-радянського протистояння 1941 – 1945 рр. Відбудова країни затяглася на десятиліття. І лише 1950-х рр. у пединститутах дочекалися виходу з продуктової кризи. До цього значну роль у забезпеченні освітян відігравали персональні присадибні ділянки, ботанічні сади та

вишівські земельні наділи, де влаштовувалися тваринницькі ферми, поля озимих, ярових культур, ділянки городини та баштани.

Загальний образ рекреації освітян виявив активність, що задовольняла як особистісні, так і суспільні потреби. Під час літніх таборів та молодіжних зльотів у будинках відпочинку рекреація студентів перетиналася з розвитком навичок міжособистісного спілкування. Часто туризм (зокрема, зимові лижні походи) поєднував у собі заходи колективів самодіяльності, що сприяли підвищенню культурного рівня селян. Рекреаційне дозвілля мало вплив і на трудові звершення. Скажімо, екскурсійні тури за кордон давали можливість окремим науковцям налагодити тісні зв'язки з вишами країн соцтабору та стимулювали до посилення власної наукової творчості. Студенти отримували поштовх до оволодіння іноземними мовами, а почасти й самі ставали викладачами. Рекреаційний компонент вільного часу сприяв формуванню нових рис особистості молодих педагогів.

Значне місце відігравало санаторно-курортне лікування та оздоровлення як шляхи зняття професійного психологічного перевантаження. Виконувалася й соціально-культурна функція рекреації. З-поміж них найпоширенішим було пізнання навколишнього світу (тури з вивчення акваторій Чорного та Азовського морів, Дніпровських плавнів тощо). Рекреаційна діяльність відкривала можливості для обміну культурними та соціальними цінностями з представниками різних регіонів як СРСР, так і світу (НДР, Франція, Польща тощо). Туризм студентів підвищив переплітався з патріотичним рухом. Цьому сприяли природознавчі тури, подорожі Макаренківськими місцями, маршрути Шевченківськими стежками або турне по знаменитих локаціях революції 1917 р. Туризм сприяв інтернаціональному вихованню та формуванню міжнародної толерантності.

Одяг у колективі вищої педагогічної школи наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. був не стільки елементом культурної диференціації та задоволення естетичних смаків, скільки складовою задоволення базових потреб у теплі та захисті від навколишнього середовища. Низькі матеріальні статки студентів перетворювали проблему моди на проблему соціального забезпечення. Держава спонсорувала робітфакти вишив пальтами, натільними сорочками, кальсонами, шкарпетками, чоботами та обмотувальною тканиною. Для дівчат окремо виділяли метражі сукна на пошив суконь. Питання однотипності та доступності спецодягу заступало питання фасону та смаку. Осібною проблемою було забезпечення викладачів предметами

одягу. У 1920-х рр. чоловіки включали у списки академічного пайка не лише власні одяжі, але й галантерею для дружин та дитяче вбрання. Осібне питання – функціонування військового одягу як повсякденного у вишах у 1920-х рр. після революції та у другій половині 1940-х – 1950-х рр. після Другої світової. На початку 1950-х рр. постала проблема доступу до якісного продукту. Держава виробила навіть фасон «Учителька», пропагуючи ідеальний зовнішній вигляд члена освітянського колективу.

8. Загальнодержавні тенденції у щоденних практиках вищих педагогічних закладів УСРР/УРСР збігалися з регіональними особливостями життя вишів лише у розрізі втілення всесоюзних та всеукраїнських планів розвитку освіти: курсу на пролетаризацію наприкінці 1920-х рр., руху до форсованої політехнізації на початку 1950-х рр., відбудовчої кампанії повоєнного семиліття тощо. Однак вплив регіонального чинника вносив корективи щодо тривалості цих процесів на місцях, якості виконання поставлених завдань та вкорінення змін. Розширення території радянської України породило відмінності не лише у матеріальній, але й мовній, духовній та культурній сферах будення колективів педвишів.

9. У часи Голодомору 1932 – 1933 рр. освітяни були як поміж постраждалих від лиха, так і серед виконавців Геноциду. У поведінці молоді, що суперечила державній політиці, мали місце ухилення від участі у розкуркуленні, апатія щодо виходу на хлібозаготівлю, мали місце втечі з сіл, неявка на пункти збору хлібозаготівельних бригад, зриви партійних зборів у колгоспах тощо. Викладачі здебільшого демонстрували незгоду з лінією партії на лекційні заняття, перестраховуючись від репресій, називали роздуми з приводу скрутного положення села об'єктивністю висвітлення матеріалу про економічний стан країни з різних кутів зору.

Специфічним було будення освітян у роки німецько-радянської війни. Невелика частина студентів педагогічних інститутів була евакуйована з території України, хоча й не в одне місце з вишем. Опинившись на окупованих землях, студенти працювали на сільськогосподарських роботах або ж були змушені заробляти на життя на заводах. Ряд молодих людей обирав різні стратегії уникання вербування на примусові роботи до Німеччини (від втеч до самоскалічення). Значна кількість молоді була відправлена з великих міст; інші – з рідних сіл, куди виїздили після закриття чи евакуації педінститутів. Депортація часто була продовженням облав без організації медичного відбору робітників. Робота на підприємствах не давала броні колишнім студентам від вивезення у

Третій Рейх. Найбільше постраждало від депортації 19-20-річне студентство. Молодь старша за 20 років користувалася «меншим попитом» у задоволенні потреб на робочі руки у Німеччині, Польщі, Австрії та Чехії.

Унікальним явищем стало перебування студенток у лавах РСЧА. З-поміж причин приєднання до РСЧА переважали добровільність або бажання помсти. Відтворення роду занять у збройних силах СРСР виявило, що найчастіше це була штабна робота (виконання обов'язків писарів, скарбників, діловодів, працівників їдальні, телефоністок, агітаторів, секретарів комсомольських осередків тощо). Значна кількість тих, про чю активність відомо, були залучені до сфери медичного обслуговування.

10. Перспективні напрями дослідження проблеми охоплюють складання «культурного портрета»: виявлення специфічних (чи неспецифічних) рис моди у середовищі студентів та викладачів, за матеріалами персональних справ та фотодокументів типізація вбрання, категоризація зачісок та макіяжу. Осібно місце варто відвести проблемі пересування у житті освітянина, з'ясуванню способів переміщення від робочого до домашнього простору, місця дороги (відраджень, екскурсій) у робочому часі, визначення свободи пересування – наявності дозвільних документів на виїзд тощо.

Не менше цікавості викликає проблема сімейного та інтимного життя. Вона переплітається з історико-демографічними та етнографічними дослідженнями, містить вивчення традиційного та агресивного залицяння, типізацію шлюбу, опис родини з кількістю дітей, приклади зради, тлумачення сексу та сексуальності, виявлення фактів утримання, дотримання моногамії або ж навпаки полігамії, а разом із цим і з'ясування кількості та причин розлучень. Значна увага має бути приділена просопографічним розвідкам. Потрібно вималювати життєвий цикл члена колективу. Такі розвідки повинні мати в собі проблеми сприйняття віку, дорослішання та старіння, смерті та пам'яті. Інтерес викликає поведінка всередині групи, питання нормативної регуляції внутрішнього життя, існування традицій та суспільних ритуалів, а також прояви суспільних девіацій та делінквентну поведінку. У колі дослідження має стояти відтворення базових категорій світогляду спільноти. Слід виявити національні, мовні, політичні, геополітичні, релігійні переконання освітян у їхньому розвитку. І, з рештою, вибудувати систему співжиття групи з представниками інших організацій, виявивши чи то їхній симбіоз, чи паразитування, з'ясувавши сфери домінування та підлеглості.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Лук'яненко О. «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років: Монографія. Полтава: Видавництво «Сімон», 2019. 658 с., і-в.

Рец.: Капустян Г. Т. Рецензія на рукопис монографії «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років»: Лук'яненко О. В. – Монографія. Полтава: «Видавництво «Сімон» // Український селянин: зб. наук. праць / За ред. С.В. Корновенка. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2018. Вип. 20. С.100-101; Комарницький О. Б. Лук'яненко О. В. «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років: Монографія. Полтава: «Видавництво «Сімон», 658 с. / Рецензія // Історична пам'ять. 2018. №2 (39). С.107-108; Радько П. Г. Рецензія на монографію: Лук'яненко О. В. «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років»: Монографія. Полтава: Видавництво «Сімон», 2019. 658 с.» // Гілея: науковий вісник. Київ: «Видавництво «Гілея», 2019. Вип. 143 (№ 4). Ч. 1. Історичні науки. С.245-246.

Розділ у колективній монографії:

2. Luk'janenko Oleksandr. “Render unto Caesar...” – the ideological experiment of the totalitarianism in Ukraine // Ukraine und ukrainische Identität in Europa: Beiträge zur Standortbestimmung aus/ durch Sprache, Literatur und Kultur / Herausgegeben von Olena Novikova, Oleksandr Pronkevyc, Leonid Rudnyc'kuj, Ulrich Schweier. Institut für Slavische Philologie Ludwig-Maximilians-Universität München. München Open Publishing LMU, 2017. S.380-392.

Статті, опубліковані у фахових виданнях, внесених до переліку МОН України

3. Лук'яненко О.В. «Не пошкодуємо і самого життя!»: повоєнний розподіл випускників педінститутів УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 81. С. 54-56. (Індексується в *Index Copernicus*)

4. Лук'яненко О. В. Его-документи про життя студентів Полтавського педінституту впродовж німецько-радянської війни // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2017. Випуск 126. С.74-77. (Індексується в *Index Copernicus*)

5. Лук'яненко О. Колектив педагогічного вишу: еволюція змісту поняття в Україні 1920-1960-х рр. // Історична пам'ять. 2018. №1. С.108-120.

6. Лук'яненко О.В. Браковані олівці від Укрмузтресту та дрова за 300 кілометрів: матеріальні труднощі повоєнних педінститутів УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 82. С.53-56. (Індексується в *Index Copernicus*)

7. Лук'яненко О. В. Антизахідна істерія у карикатурах освітян УРСР повоєнного семиліття // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 87, С.121-124. (Індексується в *Index Copernicus*)

8. Лук'яненко О. В. Просторово-часові виміри повсякдення педінститутів УРСР доби «відлиги» // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2016. Випуск 112. С.74-77. (Індексується в *Index Copernicus*)

9. Лук'яненко О.В. Педагогічна освіта у повоєнній Україні // Гуржівські історичні читання: Збірник наук праць / Ред.кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. Вип.7 С.143-145.

10. Лук'яненко О. В. Політехнічні митарства повоєнної вищої педагогічної школи УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 85. С.37-39/ (Індексується в *Index Copernicus*)

11. Лук'яненко О.В. Псевдонаціональна свідомість та війна з «націоналістичними виродками» освітян повоєнних педінститутів УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 83. С.62-65. (Індексується в *Index Copernicus*)

12. Лук'яненко О.В. Сільськогосподарські наділи педагогічних вишів України під час Голодомору 1932-1933 рр. // Український селянин: зб. наук. праць / За ред. С.В. Корновенка. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2018. Вип. 20. С.23-25. (Індексується в *Index Copernicus*)

13. Лук'яненко О.В. Між гнобленням та відродженням: українська мова у повоєнних педінститутах УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 84. С.117-120. (Індексується в *Index Copernicus*)

14. Лук'яненко О. В. Каміні на шляху наукового поступу освітян повоєнних педінститутів УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 86. С.67-70. (Індексується в *Index Copernicus*)

15. Лук'яненко О. В. Остарбайтери серед студентів повоєнних випускників Полтавського педінституту // Емінак: науковий щоквартальник. 2018. №1 (21) (січень-березень). Т. 1. С. 108-111. (Індексується в *Index Copernicus*)

16. Лук'яненко О. В. Методологічні лабіринти дослідження освітянського повсякдення доби тоталітаризму // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 89, С.75-79. (Індексується в *Index Copernicus*)

17. Лук'яненко О. В. «Мовна безтурботність» колективів педагогічних ВНЗ Української РСР доби «відлиги» // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2016. Випуск 105. С.75-79. (Індексується в *Index Copernicus*)

18. Лук'яненко О. В. «І що це не педагог, не дай бог...»: практика у педагогічних вишах Української РСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2015. Випуск 102. С.112-115. (Індексується в *Index Copernicus*)

Статті, опубліковані у зарубіжних наукових періодичних виданнях та вітчизняних фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз

19. Лук'яненко О. В. Життя студентів Полтавського педінституту після звільнення з Третього Рейху // Молодий вчений. № 54.2. 2018. С.11-14. (Індексується в *Index Copernicus*)

20. Лук'яненко О. В. Розважальне дозвілля студентів педагогічних інститутів УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 90. С.93-95. (Індексується в *Index Copernicus*)

21. Лук'яненко О. В. «Заробляючи ... копійки»: праця студентів Полтавського педагогічного інституту в умовах німецької окупації // Молодий вчений. №53. січень 2018. С.599-602. (Індексується в *Index Copernicus*)

22. Лук'яненко О. В. «Мій характер не підходить для вчителювання»: професійне покликання студентів педагогічних вишів УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2015. Випуск 99. С.48-51. (Індексується в *Index Copernicus*)

23. Лук'яненко О. В. Бунтівні та лояльні: полтавські освітяни у хлібозаготівельній кампанії 1932-1933 років // Молодий вчений. № 52. грудень 2017. С. 37-41. (Індексується в *Index Copernicus*)

24. Лук'яненко О. В. Інтерактивне дозвілля у педагогічних інститутах УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – Київ, 2015. Випуск 93. С.84-86/ (Індексується в *Index Copernicus*)

25. Лук'яненко О. В. Антизахідна істерія у карикатурах освітян УРСР повоєнного семиліття (2) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 88, С.35-38. (Індексується в *Index Copernicus*)

26. Лук'яненко О. В. Заочні відділи у структурі провінційних педагогічних вишів доби «наступу соціалізму» (1930-ті роки) // Молодий вчений. №8.1 (48.1). серпень 2017. С. 26-29. (Індексується в *Index Copernicus*)

27. Лук'яненко О. В. Рекреаційне дозвілля та спорт у педагогічних інститутах УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2015. Випуск 95. С.92-94. (Індексується в *Index Copernicus*)

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

28. Лук'яненко О. 'Чужинці, шахраї та симулянти': 'інші' в середовищі української студентської громади I половини ХХ століття = Lukjanenko O. "Fremde, Betrüger und Simulanten": Die 'Anderen' im Milieu der ukrainischen Studentengemeinschaft in der 1. Hälfte des 20. Jahrhunderts // Jahrbuch. «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht». Bd. 2017. Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier. Verlag Otto Sagner, München – Berlin, 2018. S.543-553.

29. Лук'яненко О. В. Організація охорони здоров'я у системі педінститутів УРСР I половини ХХ століття // Гуманітарний корпус: [збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії] Випуск 10. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 81-84.

30. Лук'яненко О. В. Віра і безбожництво у середовищі освітян України першої половини ХХ століття: полтавський акцент // Держава і Церква в новітній історії України: Збірник наукових статей за матеріалами VI Всеукраїнської наукової конференції «Держава і Церква в новітній історії України» (25-26 жовтня 2017 року). Полтава: ПП «Астрая», 2017. С.225-239.

31. Лук'яненко О. В. Гаряча підтримка холодної війни: освітянські політичні карикатури доби десталінізації (1953–1964) //

Jahrbuch der VII. «Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht». Bd. 2016 Herausgegeben von Olena Novikova, Ulrich Schweier, Peter Hilkes. Verlag readbox unipress Open Publishing LMU, 2017. S.715-727.

32. Лук'яненко О. В. Відлуння великого голоду у повсякденні полтавських освітян 1930-х років // Збірник статей та тез доповідей за матеріалами IV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Розвиток основних напрямів соціогуманітарних наук: проблеми та перспективи» (м. Кам'янське, 6 – 7 квітня 2017 року) / відп. за випуск, професор К. Ю. Богомаз. Кам'янське: ДДТУ, 2017. С.43-44.

33. Лук'яненко О. В. «Відкрилися шляхи до науки...»: вибір педагогічного вишу абітурієнтами 1940-1950-х років // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 15–16 грудня 2017 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2017. С.20-24.

34. Лук'яненко О. В. Учителі «за станом здоров'я» серед полтавських студентів 1940-1950-х років // Гуманітарний корпус: [збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії]. Випуск 14 (Том 1). Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 126-130.

35. Лук'яненко О. В. Україна-Росія-Світ: Бермудський трикутник у світогляді освітян воєнних педагогічних інститутів УРСР // Jahrbuch der V. «Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht» Reihe. Bd. 2014. Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier. Verlag Otto Sagner, München - Berlin, 2015, S.484-500.

36. Лук'яненко О.В. «Шевченко не мав хитань і збочень»: Кобзар і «Богданове питання» у колі полтавських освітян доби «відлиги» // Постаць Тараса Шевченка у світовому й національному культурологічному контексті: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / за заг. ред. М. І. Степаненка, Л. М. Кравченко. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. С.100-107.

37. Лук'яненко О. В. Сфера залучення полтавських студентів-остарбайтерів на роботах у Третньому Рейхові // Гуманітарний корпус: [збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії]. Випуск 15. Вінниця: ТОВ Нілан-ЛТД, 2018, С. 122-125.

38. Лук'яненко О. В. Гнані, кляті й биті: український національний пантеон у часи «відлиги» (1953-1964 pp.) // Jahrbuch der VI. «Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht». Bd. 2015 Herausgegeben von Olena Novikova, Peter

Hilkes, Ulrich Schweier. Verlag Otto Sagner, München - Berlin, 2016. S. 574-588.

39. Лук'яненко О. В. Протистояння сходу і заходу в карикатурах освітян повоєнної України // Культурні практики як чинник соціокультурної модернізації сучасного українського суспільства: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Полтава: ПНПУ, 2015. С.85-102.

40. Лук'яненко О. В. Педагогі «за примусом долі»: професійний вибір студентів-освітян 1940-1950-х років // Сучасна гуманітаристика: збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 15 грудня 2017 р. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.), 2017. Вип. 5. С.124-129.

41. Лук'яненко О. В. Здоров'я студентської молоді педінститутів УРСР I половини ХХ століття // Формування здоров'язбережувальних компетентностей сучасної молоді: реалії та перспективи: збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої Всесвітньому Дню цивільної оборони та Всесвітньому Дню охорони праці (Полтава, 27–28 квітня 2017 р.). Полтава: ПНПУ, 2017. С. 4-7.

42. Лук'яненко О. «Поклялись братами бути ми навек з Москвою»: маркери (псевдо) національної ідентифікації освітян УРСР доби «Відлиги» (1953 – 1964 роки) // Jahrbuch der V. «Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht» Reihe. Bd. 2013. Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier. Verlag Otto Sagner, München – Berlin, 2014. S.546-559.

43. Лук'яненко О. В. «Щоб не пропало моє учіння»: мотивація зміни освітнього профіля студентами педагогічних інститутів УРСР 1940-1950-х років // Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних наукових досліджень: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 1-2 грудня 2017 р.), Одеса: ГО Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2017. С.30-34.

44. Лук'яненко О. В. Медичне обслуговування студентів Полтави 1930-х років // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. 26-27 травня 2017 р., м. Дніпро. Ч. I. / Наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпро: СПД «Охотник», 2017. С.96-98.

45. Лук'яненко О. В. «Наші діти нехтують українську мову...»: освітяни радянської України на «мовному фронті» доби «відлиги» // Jahrbuch der III. «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht». Bd. 2012. Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier. Verlag Otto Sagner, München - Berlin, 2013. S.320-342.

АНОТАЦІЇ

Лук'яненко О. В. Повсякдення колективів педагогічних вишів радянської України кінця 1920-х – початку 1950-х років. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2019.

Дослідження присвячено аналізу щодення колективів вищої педагогічної школи України наприкінці 1920-х – початку 1950-х рр. У дисертації зацентовано увагу на системних складових структури повсякдення студентів та співробітників освітянських вишів УСРР/УРСР. Автором проаналізовано внутрішню структуру колективів вищої педагогічної школи. Осібне місце відведено визначенню мотивів приєднання до спільнот. У науковому дослідженні запропоновано аналіз особливостей повсякдення вишів, студентів та професорсько-викладацького складу з урахуванням матеріального, морального, релігійного факторів. Розвідка ілюструє формування простору повсякденного життя педагогічних колективів на трьох рівнях: мережі вишів відповідно до адміністративно-територіальних змін у країні; внутрішньої структури педагогічних вишів як території життєдіяльності освітян; матеріального вияву робочого простору педагогічних вишів республіки. Автором увагу приділено узагальненню інформації про житлові умови студентів та викладачів. Частина роботи стосується питання інтелектуального простору педагогічного колективу, що включає аналіз якості навчальної та наукової роботи, практики та кореляцію гуманітарної аури вишів з урахуванням вимог політехнізації. У дисертації подано опис структурування робочого часу у вищій педагогічній школі. У праці розкрито різні типи дозвілля (розважальне, інтерактивне, освітнє, культурне, творче, релігійне, рекреацію, лікувальне дозвілля, туризм). У науковому дослідженні виявлено способи задоволення базових потреб освітян (харчування, гроші, одяг). Значну увагу приділено опису особливостей життя освітян в екстремальних умовах (Голодомору, війни, окупації та на примусових роботах у Третьюму Рейхові).

Ключові слова: повсякдення, вища педагогічна школа, УСРР/УРСР, студенти, викладачі, дозвілля, політехнізація, віра, Голодомор, оstarбайтери.

Лукьяненко А. В. Повседневности коллективов педагогических вузов советской Украины конца 1920-х – начала 1950-х годов: историко-культурологическое измерение. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого, 2019.

Исследование посвящено комплексному анализу повседневности коллективов высшей педагогической школы Украины в конце 1920-х – начале 1950-х гг. В диссертации акценты сделаны на системные составляющие структуры повседневности студентов и сотрудников образовательных вузов УССР. Автором проанализирована внутренняя структура коллективов высшей педагогической школы. Особое место отведено определению мотивов присоединения к сообществу. В научном исследовании предложен анализ особенностей повседневной жизни вузов, студентов и профессорско-преподавательского состава с учетом материального, морального, религиозного факторов. Диссертация иллюстрирует формирование пространства повседневной жизни педагогических коллективов на трех уровнях: сети вузов в соответствии с административно-территориальными изменениями в стране; внутренней структуры педагогических вузов как территории жизнедеятельности педагогов; материального проявления рабочего пространства педагогических вузов республики. Автором уделено внимание обобщению информации о жилищных условиях студентов и преподавателей. В работе освещены вопросы интеллектуального пространства педколлектива, который включает в себя анализ качества учебной и научной работы, практики и корреляции гуманитарной ауры вузов с учетом требований политехнизации. В диссертации изучено структурирование рабочего времени в высшей педагогической школе. В работе представлены различные типы досуга (развлекательный, интерактивный, образовательный, культурный, творческий, религиозный, рекреацию, лечебный досуг, туризм). В научном исследовании выявлены способы удовлетворения базовых потребностей педагогов (питание, деньги, одежда). Значительное внимание уделено описанию особенности жизни педагогов в экстремальных условиях (Голодомора, войны, оккупации и на принудительных работах в Третьем рейхе).

Ключевые слова: повседневность, высшая педагогическая школа, УССР, студенты, преподаватели, досуг, политехнизации, вера, Голодомор, оstarбайтеры.

Lukyanenko, O. V. The Everyday Life of Pedagogical Collectives of the Higher Pedagogical Educational Institutions of the Soviet Ukraine in the late 1920's – the early 1950's: Historical and Culturological Dimension. – Scientific qualification work. Manuscript copyright.

Dissertation for the degree of a Doctor of Historical Sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine – Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy. – Cherkasy, 2019.

The research is devoted to the analysis of the daily life of the collectives of the higher pedagogical schools of Ukraine in the late 1920s – early 1950s. The dissertation focuses on the systematic components of the everyday life of students and employees of high educational establishments of the Ukrainian SSR. The author analyzes the internal structure of the higher pedagogical schools. A specific attention is dedicated to the determining the reasons for joining communities. The analysis of the peculiarities of the everyday life of universities, students and faculty members is proposed in the scientific research taking into account material, moral, and religious factors.

The thesis illustrates the formation of the space of everyday life of the teaching staff at three levels: the network of higher education in accordance with the administrative-territorial changes in the country; the internal structure of pedagogical universities as a part of the life of educators; material dimension of the working space of the pedagogical higher education of the republic. The author focuses on the generalization of information about living conditions of students and teachers. Part of the work relates to the intellectual space of the teaching staff, which includes analysis of the quality of academic and research work, practice and correlation of the humanitarian aura of higher education, taking into account the requirements of polytechnization. The dissertation describes the structuring of working time in higher pedagogical school. Different types of leisure (entertainment, interactive, educational, cultural, creative, religious, recreation, medical leisure, tourism) are revealed in the manuscript. The research studies the methods have been identified of fulfilling the basic needs of educators (nutrition, money, and clothes). Considerable attention is paid to describing the peculiarities of the life of educators in extreme conditions (Holodomor, war, occupation and forced labor in the Third Reich).

Key words: everyday life, higher pedagogical school, Ukrainian SSR, students, teachers, leisure, polytechnic education, faith, Holodomor, ostarbeiter.